

Етнімі в структурі українських фразеологізмів та паремій

Різні компоненти фразеологічних одиниць неодноразово були об'єктом дослідження мовознавців. Так, відомі праці, присвячені вивченню соматичного (Н.Скоробагатько), власноіменного (Н.Пасік, О.Мороз), зоонімічного (В.Бойко, Д.Ужченко), фітонімічного (О.Куцик), етнокультурного (О.Майборода) компонентів тощо. Етнімі як складники українських усталених зворотів належно ще не досліджені. Обрана наукова проблема дотична до праць О.Рогач, присвячених порівняльному аспекту дослідження українських, російських, польських, англійських та французьких фразеологізмів з етніміми в структурному складі. Метою нашої статті є визначення ролі національно-культурних конотацій, закріплених за етніміми, у формуванні значення й експресивності фразеологізмів української мови.

Етнімі – це назва етнічної групи людей: племені, племінного союзу, народності, нації, як-от: *поляни, евенки, українці*, а також етнографічних угруповань у складі нації, скажімо, *буковинці, галичани* в складі українців, та груп споріднених народів – *слов'яни, германці, кельти* тощо [5, с. 237]. Мовознавці стверджують, що, не маючи виразних ознак власних назв, етніміми все-таки належать до апелятивів, але таких, що дуже тісно пов'язані з власними іменами діяхронічно, у своїх генетичних словотвірних відношеннях [3, с.34].

В українській фразеології та пареміології етнімічний компонент достатньо продуктивний і виявляє специфіку у фразеотворенні. Втрачаючи природні функції індивідуалізації, ідентифікації, зазнаючи якісних змін у семантичній структурі, вони набувають рис апелятивів, починають узагальнювати, актуалізувати фонові знання мовців, пов'язані з широким колом асоціацій, що безпосередньо впливає на фразеологізацію відетнімічних символічних значень.

Серед етнімімів прийнято розрізняти два види: автоетніміми, або ж самоназви, та алоетніміми – назви, дані іншими народами [2, с.14]. У фразеології, безсумнівно, семантично багатші номінації другої групи.

Національні прізвиська займають особливе місце серед назв, що вживаються на позначення різних етнічних спільнот. Основними підставами, які спричинили появу таких номінацій, переважно стали місце проживання етносу, зовнішні ознаки його представників, ментальні риси, особливості побуту, історичні події тощо. Асоційовані ознаки можуть бути насправді притаманними тим, кого називають, напр.: *бульбаи* «білорус» (прізвисько етимологічно виводиться від назви сільськогосподарської культури *бульби* – картоплі, вирощуванню якої білоруси приділяють багато уваги, цінують її як основний продукт), *москаль* «росіянин» (назва походить від місця проживання народу – *Московія, Москва*), *хохол* «українець» (в основу номінації покладено типову зовнішню ознаку представників народу – *хохол, чуб, форма зачіски*). Цікава етимологія етноніма *кацап*: це слово дослідники виводять із тюркського *кассаб* «м'ясник»; існує ще одна версія: алоетнонім розвинувся від порівняння *как цап*, адже в росіян колись були такі борідки, як у цапів [1, с.192]. Алоетноніми даються представникам сусідніх етносів, тому переважно мають скептичний, глузливий характер.

У складі стійких зворотів етноніми-компоненти реалізують конотації насмішки, глузування, слугуючи народові, який створює фразеологізм, засобом самовивищення, відмежування власної ідентичності від споріднених, сусідніх чи конкуруючих етносів. Іноді фразеологізовані вислови можна розцінювати як вияв агресивності та ворожості до чужаків або як прояв несприйняття звичаїв, традицій, моралі, побутового ладу, напр.: *як жидівське зараз* (6, с.77); *Лях як їсти хоче, то свище* (6, с.79); *Москаль ликом чваниться й кожному під ніс пхається* (6, с.72); *Жид хату закладає, то богу молиться* (6, с.80); *Одважний жид і в школі грішить* (6, с.81); *Німець каже, що постить все наполовину: вдень їсть скоромне, а вночі постить* (6, с.83); *Якби циган так мав муку, як не має масла, то давно купив би сиру і зварив би вареників* (6, с.422).

Велика кількість зворотів асоціативно пов'язана з історичними подіями, тому алюзії дошкульні, гострі, сатиричні, негативно оцінні, напр.: *Боїться холоду, як француз* (7, с.266); *як швед під Полтавою* (7, с.266); *татарське нашестя* (7, с.219); *Дістав лях по зубах* (7, с.260); *Ой, дай, жінко, нагая,*

проучити німчя (6, с.83). Експресивність останніх двох паремій підсилена римуванням.

Етноніми у фразеологізмах і пареміях уживаються й для презентації професійних та ментальних протиставлень того чи іншого народу. Наприклад, українці підмітили, що сфери, у яких раніше працювали євреї, обмежувалися переважно торгівлею, фінансами, орендою; не залишилися поза увагою і любов до матеріального, і небажання працювати фізично. Такі неприйнятні для українця риси відбилися в пареміях на зразок: *Забарився, як жид на ярмарку* (6, с.80); *Труситься, як жид над грошима* (6, с.218); *Як біда, то до жида* (6, с.82). Думка про професійну некомпетентність представників окремих народів у певній сфері діяльності знайшла втілення у сталих висловах, як-от: *Знається, як циган у вівцях* (7, с.940); *Не той лях в полі, який в коморі* (6, с.80). Негативна оцінка українцями майстерності росіян (солдатів російської армії) у військовій справі передана за допомогою фразеологізму *як з москаля козак* (7, с.647) тощо.

Крім етнонімів, у називанні національних спільнот зрідка спостерігаємо використання символічних власних імен, які завдяки своїй популярності та поширеності можуть замінювати національні найменування: *Іван, Альоша* – росіяни, *Микола, Петро* – українці, *Ганс, Фріц* – німці, *Шмуль* – єврей, *Джон* – англієць тощо. Такі символічні в мові значення зрідка реалізуються й у фразеології, напр.: *Іванів чай* «сурогат чаю, який використовували росіяни»; *Виграв, як Шльома на базарі* (6, с.82); *Нашого Йвана і куля не бере* (6, с.114). Кожен тип культури виробляє свою символічну мову та свій образ світу, у котрому й одержують свої значення елементи цієї мови. У мові культури слова набувають додаткової, культурної семантики, яку й репрезентує семний склад «окультурених слів-символів» [4, с.299]. Лексико-семантичні асоціації досліджуваних компонентів сягають культурно-національного плану, тому символічні власні назви та етноніми можна розуміти як концепти.

У всіх згаданих випадках сформована ще в мовній системі (до фразеологізації) оцінка та комплекс символічних значень етноніма переноситься у фразеологізм або паремію і становить ядро значення. Проте роль семантично

стрижневого компонента фразеологічної одиниці або паремії належить далеко не всім етнонімам, хоч, безсумнівно, кожен із них є джерелом експресивності зворотів. За нашими спостереженнями, етноніми в структурі фразеологізму чи паремії можуть не експлікувати символічного значення, а просто художньо обігріватися. У примовках, каламбурах, дражніннях спостерігається нарощення етнонімів римованими компонентами, напр.: *Бери до пари, щоб не взяли татари* (7, с.258); *А нуте, самарці, потягнем по чарці* (6, с.387). Але в більшості випадків навіть попри каламбур, словесну гру етнонім конотує оцінні характеристики, зазвичай негативні, як-от: *Жид-жид, бодай ти зник* (6, с.586); *Греки-македони пацюки солоні* (6, с.73); *Не зачіпай жида, бо велика огида* (6, с.81); *Породила німця вівця* (6, с.85).

Література:

1. Етимологічний словник української мови: У 7 т. – К., 1982–2003. – Т. 4.
2. Рогач О.А. Відетнонімні фразеологізми // Дивослово. – 1997. – №4. – С.14-15.
3. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М., 1973.
4. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови. – К., 2007.
5. Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.В., Тараненко О.О., (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К., 2000.
6. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М.Номис. – К., 1993.
7. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К., 1999.